

Culturen van langdurige werkloosheid

1 Inleiding

In 1987 werd door een Leids onderzoeksteam onderzoek verricht naar langdurig werklozen in de Rotterdamse wijk 'Het Nieuwe Westen'.¹ Dit onderzoek was deels een vervolg op de studie *Moderne armoede* (Engbersen & Van der Veen 1987). In deze studie werd de moderne armoede in de Nederlandse verzorgingsstaat beschreven. De moderne armoede kwam tot uitdrukking in het strenge financiële regime waaronder de minima leefden, de afhankelijkheid van diverse overheidsinstellingen, het geringe profijt van overheidsvoorzieningen, de sterk ingekrompen sociale en geografische leefwereld en de grote mate van onderlinge verdeeldheid. Deze kenmerken van moderne armoede zijn gevonden in een Rotterdams onderzoek, waarin 'oudere' huishoudens oververtegenwoordigd waren. De vervolgstudie richtte zich op een 'jongere' populatie van langdurig werklozen, die eveneens tot de minima behoren.² Het doel van dit onderzoek was het in kaart brengen van de wijze waarop langdurig werklozen omgaan met de problematische trias van langdurige werkloosheid: arbeid, tijd en geld.

Naarmate het onderzoek in het Nieuwe Westen vorderde werd duidelijk dat het beeld dat in de studie *Moderne armoede* is gepresenteerd enige correctie behoefde. De inkrimping van de sociale en geografische leefwereld bleek niet voor iedereen op te gaan. Zo bleken sommige werklozen over omvangrijke sociale netwerken te beschikken. Daarnaast was er een groep die de afhankelijkheid van de overheid ten eigen bate wist te manipuleren. Sommigen verkregen extra inkomsten via het tot stand brengen van voordelige arrangementen (samenwonen met twee uitkeringen, studeren met een uitkering). Andere als werkloos geregistreerden waren in feite helemaal niet werkloos, maar actief binnen de informele economie. Daarnaast werd een grote groep van langdurig werklozen aangetroffen waarvan

de omstandigheden overeenkwamen met de minima uit *Moderne armoede*.³

In dit artikel zal aan de hand van het werk van Merton een sociologische typering worden gegeven van de verschillende groepen langdurig werklozen. In de tweede plaats zal een poging worden gedaan om de gedragsreacties van de onderscheiden typen werklozen mede te verklaren uit de sociale omgeving waar zij deel van uit maken. Het groep/raster model van de antropologe Douglas en de invullingen en toepassingen daarvan door Wildavsky & Thompson zullen als inspiratiebron en leidraad dienen bij deze onderneming. Deze theorie biedt tevens de mogelijkheid om in te gaan op de vraag in hoeverre duurzame werkloosheid leidt tot het ontstaan van een cultuur van de moderne armoede.

De opzet van dit artikel is als volgt. Eerst zal een korte beschrijving worden gegeven van het Nieuwe Westen en een aantal kenmerken van de geïnterviewde langdurig werklozen. Vervolgens zullen op basis van Merton's theorie over individuele aanpassingen aan anomische situaties zes typen werklozen worden onderscheiden. Daarna zal het groep/raster model van Douglas worden toegelicht en toegepast. Dit model biedt aanknopingspunten om relaties te leggen tussen de sociale omgeving van de verschillende typen langdurig werklozen, hun strategieën van zoekgedrag, tijdsbesteding en rondkomen en hun rechtvaardigingen daarvan. Tenslotte zal de problematiek van langdurige werkloosheid in een ontwikkelingsperspectief worden geplaatst. Geanalyseerd zal worden in hoeverre bepaalde typen langdurig werklozen elkaar in tijd opvolgen.

2 Het Nieuwe Westen

In de oude stadswijken in de randstad is sprake van een grote concentratie van langdurig werkloze mensen. De Rotterdamse wijk 'Het Nieuwe Westen' is zo'n wijk. 34% van de mannelijke en 25% van de vrouwelijke beroepsbevolking is als werkloos geregistreerd. 3860 huishoudens ontvangen een uitkering van de sociale dienst. Het merendeel van hen krijgt een uitkering via de Rijksgroepregeling Werkloze Werknemers (RWW: 67%) en via de Algemene Bijstandswet (ABW: 22%). In het Nieuwe Westen wonen ruim 19.000 mensen.

Het Nieuwe Westen is gelegen op de Rotterdamse rechter Maasoever en is de grootste stadsvernieuwingswijk van Rotterdam.

Bewoners van deze wijk hebben te maken met een opeenstapeling van problemen: hoge werkloosheid, slechte huisvesting, een onaantrekkelijke woonomgeving, kleine criminaliteit en een zekere concentratie van druggebruikers en prostituees. In modern welzijns-idiom wordt het Nieuwe Westen een 'probleemcumulatiegebied' genoemd.

Tot eind jaren zestig was het Nieuwe Westen een relatief homogene buurt, waar twee groepen woonden: arbeiders en leden van de lagere middenklasse. De sociale structuur was vrij hecht en verwantschapsrelaties speelden een belangrijke rol. Vanaf de jaren zeventig is de bevolkingssamenstelling van het Nieuwe Westen ingrijpend veranderd. Men krijgt te maken met een concentratie van migranten en jongeren en het gezin verliest zijn dominante positie als leefvorm. Nederlandse gezinnen, mensen ouder dan 35 jaar en mensen met een relatief hoog inkomen vertrekken. Aan de andere kant is er de komst van niet-Nederlanders, alleenstaanden, vrouwen en kinderen (vanwege gezinshereniging), mensen jonger dan 35 jaar en lage inkomensgroepen. In het Nieuwe Westen kunnen meer dan 20 nationaliteiten worden aangetroffen. Van de migranten vormen de Turken, Marokkanen en Surinamers de grootste groepen. In 1987 bestond 55% van de langdurig werklozen uit niet-Nederlanders.

In het Nieuwe Westen is een groep van 510 werklozen bestudeerd in de leeftijdscategorie van 23 tot en met 50 jaar, die langer dan 2 jaar werkloos is. Van deze 510 mensen zijn 90 mensen uitgebreid geïnterviewd. Van de geïnterviewden is 50% van Nederlandse afkomst, 31% van Surinaamse/Antilliaanse afkomst en 12% van Turkse/Marokkaanse afkomst. Slechts 24% van de huishoudens bestaat uit meer dan 2 personen. Het opleidingsniveau van de meeste respondenten is laag: 46% heeft alleen de lagere school afgerond en 20% het lager beroepsonderwijs. Daarnaast is er een aantal hoogopgeleiden: 10% heeft een opleiding op het niveau van HBO of universiteit. De gemiddelde werkloosheidsduur is 6 jaar; 25% is langer dan 7 jaar werkloos en 37% tussen de 5 en 7 jaar. Het functieniveau van de laatste baan was voor de meeste respondenten laag: 66% deed laag- of ongeschoold werk en 17% was werkzaam als lager employé. 17% van de respondenten heeft nog nooit in Nederland gewerkt.

De bestudeerde langdurig werklozen zijn bij het arbeidsbureau gecategoriseerd als 'moeilijk bemiddelbaar'. Geen van de respondenten heeft nog werkelijk contact met het arbeidsbureau. Dezelfde res-

pondenten staan bij de gemeentelijke sociale dienst bekend als 'echte minima'. Het merendeel van hen leeft immers al geruime tijd op de armoedelijk van de Nederlandse verzorgingsstaat (bijstandsniveau). Wie evenwel scherper kijkt zal grote verschillen waarnemen tussen de langdurig werklozen onderling.

3 Een typologie van langdurig werklozen

In zijn klassieke essay 'Social Structure and Anomie' onderscheidt Merton een vijftal aanpassingsreacties ('types of individual adaption') op anomische situaties: conformisme, innovatie, ritualisme, reitritisme en rebellie (Merton 1957). Deze gedragsreacties zijn opgebouwd rond het onderscheid tussen culturele doelen ('cultural goals') die in een samenleving verankerd zijn en de aanvaardbare middelen ('institutionalised means') die beschikbaar zijn om deze doeleinden te realiseren. In zijn essays over anomie werkt Merton succes uit als een nastrevenswaardig cultureel doel, waarvan de Amerikaanse cultuur in sterke mate is doortrokken, maar waarvan de realisering niet voor iedereen is weggelegd. De gedragsreacties die Merton onderscheidt zijn individuele aanpassingen aan het spanningsveld dat bestaat tussen culturele doelen die in een maatschappij bestaan en de (on)mogelijkheden voor specifieke groepen om deze te realiseren.

Voor westerse samenlevingen geldt dat arbeid en consumptie als centrale culturele doelen kunnen worden beschouwd. Langdurig werklozen kampen met het probleem om bij gebrek aan werk alternatieven te formuleren voor de realisering van arbeid en consumptie. Het begrippenapparaat van Merton is bruikbaar om de verschillende aanpassingen en alternatieven van langdurig werklozen te classificeren. Met behulp van Merton's 'types of individual adaption' zijn zes typen langdurig werklozen te onderscheiden. De naamgeving van de onderscheiden typen correspondeert in veel gevallen met de begrippen van Merton (conformisme, ritualisme en reitritisme). De 'ondernemenden' en de 'calculerenden' vallen onder de gedragsreactie van 'innovatie'. De gedragsreacties van de 'autonomen' hebben daarentegen slechts beperkte raakvlakken met de gedragsreactie van 'rebellie'. Deze categorie is enigszins opgerekt om ook plaats te kunnen bieden aan die groep werklozen die de doelen van arbeid en consumptie relativeren en die zichzelf goed kunnen redden in hun uitkeringssituatie.

- Zes typen⁴

De zes typen langdurig werklozen die in het Nieuwe Westen zijn aangetroffen kunnen als volgt worden gekarakteriseerd:

De conformisten blijven de doelen van arbeid en een hoger consumptieniveau nastreven met behulp van gangbare middelen. Deze groep solliciteert, bezoekt het arbeidsbureau en maakt soms gebruik van bijscholing. De conformisten zijn niet actief in de informele economie en maken geen misbruik of oneigenlijk gebruik van het stelsel van sociale zekerheid.

Tot de conformisten behoren vooral de mannelijke respondenten die niet ouder zijn dan veertig jaar en laag- tot middelbaar geschoold zijn. Een deel van hen heeft part-time werk en bijna allen hebben werkervaring. Onder de conformisten bevinden zich velen die minder dan vier jaar werkloos zijn. Het merendeel van de conformisten leeft in gezinsverband. 21% van de respondenten behoort tot de conformisten.

De ritualisten hebben de hoop op arbeid en een hoger consumptieniveau opgegeven, maar blijven vasthouden aan gangbare institutionele praktijken en voorgeschreven regels. Het meest treffend komt dat tot uitdrukking in het regelmatig bezoeken van het arbeidsbureau en het blijven solliciteren, terwijl men de hoop op een baan eigenlijk heeft opgegeven. De ritualisten participeren niet binnen de informele economie en maken geen misbruik of oneigenlijk gebruik van het stelsel van sociale zekerheid.

Tot de ritualisten behoren met name de oudere, mannelijke respondenten die langdurig werkloos zijn. Zij zijn laaggeschoold en hebben werkervaring. Een klein aantal van hen zit in de WAO. De ritualisten leven veelal in gezinsverband. Onder de ritualisten zijn relatief veel migranten vertegenwoordigd. 13% van de respondenten kan gerekend worden tot deze categorie.

De retraitsen streven evenmin naar arbeid en een hoger consumptieniveau. Zij maken geen gebruik van de formele middelen en kanalen die er zijn om deze doelen te bereiken (arbeidsbureau, solliciteren, bijscholing, werkprojecten). De retraitsen zien voor zichzelf geen enkel perspectief meer op de arbeidsmarkt en berusten in hun situatie. Bij deze groep is sprake van een sterk gedetermineerd terugtrek-

gedrag. Evenals de conformisten en de ritualisten hanteren de retraitsen geen (illegale) informele strategieën om extra inkomsten te verwerven.

Deze categorie bestaat vooral uit oudere, mannelijke respondenten die langdurig werkloos zijn. Zij zijn zeer laaggeschoold en hebben werkervaring. Een deel van hen zit in de WAO. De retraitsen vormen in veel gevallen een huishouden met een partner. Onder hen komen vele migranten voor, met name Turken en Marokkanen. 22% van de respondenten behoort tot deze categorie.

De ondernemenden blijven wel vasthouden aan de doelen van arbeid en een hoger consumptieniveau, maar proberen die - in tegenstelling tot de conformisten - te bereiken via informele en illegale wegen. Een aantal van hen blijft overigens ook gericht op het verwerven van een reguliere baan. De ondernemenden onderscheiden zich van de conformisten en ritualisten door een meer instrumentele kijk op arbeid. (Informeel) arbeid dient vooral om een hoger inkomensniveau te bereiken.

De categorie ondernemenden wordt vooral gevormd door relatief jonge, mannelijke respondenten die langdurig werkloos zijn. Zij zijn middelbaar tot hoog geschoold en hebben werkervaring. Een belangrijk deel van de ondernemenden is alleenstaand. Onder hen komen weinig migranten voor. 17% van de respondenten behoort tot deze categorie.

De calculerenden maken nauwelijks gebruik van de formele kanalen en middelen voor het verkrijgen van werk of een hoger consumptieniveau. Zij zijn op de korte termijn ook niet op zoek naar werk. Zij verwerven extra inkomsten via misbruik of oneigenlijk gebruik van het stelsel van sociale zekerheid (bijvoorbeeld samenwonen met twee uitkeringen). De studerenden onder de calculerenden blijven voor de toekomst vasthouden aan het doel van arbeid. Voor hen is de uitkering een voordelige basisbeurs, die meer financiële armslag biedt dan een studiebeurs. Voor de overigen is het doel van het bereiken van een bepaald consumptieniveau van meer belang dan het hebben van een baan. De calculerenden zijn, in tegenstelling tot de ondernemenden, niet structureel actief binnen de informele economie.

De categorie calculerenden wordt vooral gevormd door jonge hooggeschoolde respondenten, waaronder evenveel vrouwen, die

minder dan zes jaar werkloos zijn. Een deel van hen heeft geen werkervaring. De meesten vormen een eenpersoonshuishouden. Onder de calculerenden komen weinig migranten voor. 17% van de respondenten behoort tot de categorie van de calculerenden.

De autonomen relativeren de doelen van arbeid en consumptie in sterke mate. Voor een aantal van hen geldt dat er zelfs sprake is van het verwerpen van beide doelstellingen. Dat zijn de 'culturele rebellen' die weinig moeten weten van een formele baan en geen gebruik willen maken van de formele wegen en middelen voor het verkrijgen van werk. Zij solliciteren niet of nauwelijks, mede omdat de noodzaak daartoe amper wordt gevoeld. Men wil doen waar men zelf zin in heeft (bijvoorbeeld verenigingswerk, een studie of een hobby). De autonomen slagen er in om hun behoeften af te stemmen op de beperkte middelen waarover zij beschikken. De autonomen zijn niet actief binnen de informele economie en maken geen misbruik of oneigenlijk gebruik van het stelsel van sociale zekerheid. De uitkering is een basisinkomen waarvan zij kunnen leven.

De categorie autonomen bestaat vooral uit oudere respondenten, waaronder relatief veel vrouwen. Het merendeel is twee tot zes jaar werkloos. De autonomen zijn laag- tot middelbaar geschoold en hebben werkervaring (een aantal jongeren onder hen heeft overigens geen werkervaring). Een relatief groot aantal van hen vormt een eenpersoonshuishouden. Onder de autonomen komen weinig migranten voor. 11% van de respondenten behoort tot deze categorie.

De specifieke kenmerken van de respondenten geven een eerste verklaring voor de verschillen tussen langdurig werklozen. Hoog opgeleide alleenstaanden hebben, vanwege hun specifieke sociale vaardigheden, meer mogelijkheden tot participatie binnen de informele economie en zijn beter in staat op een berekenende wijze om te gaan met het stelsel van sociale zekerheid. Ondernemend en calculerend gedrag komt bij hen dan ook vaker voor. Oudere, laag geschoolde buitenlandse werknemers hebben veel minder mogelijkheden tot participatie binnen de informele of formele arbeidsmarkt. Retraïtisme is in dit licht een begrijpelijke gedragsreactie. Ook andere gedragsreacties kunnen worden begrepen door de specifieke kenmerken van langdurig werklozen in ogenschouw te nemen. Toch verklaren zij onvoldoende waarom er zulke grote verschillen bestaan tussen

de verschillende typen. De verschillende aanpassingsmechanismen van langdurig werklozen kunnen niet worden begrepen onafhankelijk van een andere vraag, namelijk welke sociale omgeving aanleiding geeft tot het ontwikkelen van de onderscheiden gedragsreacties. De theorie van Douglas biedt een mogelijkheid om de typologie van Merton te contextualiseren. Merton heeft een classificatiemodel geïntroduceerd om verschillende gedragsreacties te benoemen, maar geeft onvoldoende antwoord op de vraag waarom sommige individuen 'innovatief' reageren en anderen juist 'ritualistisch' of 'conformistisch'. Door de sociale context te analyseren, waarin langdurig werklozen zijn ingebed, kunnen de verschillende strategieën van aanpassing beter worden begrepen.

4 Het groep/raster model van Mary Douglas

De typen langdurig werklozen zijn tot nog toe slechts in globale zin aangeduid. Onvoldoende is echter bekend van de invloed en betekenis van de sociale omgeving op het denken en handelen van langdurig werklozen. In navolging van Douglas zal worden getracht om een verband te leggen tussen de sociale omgeving van de typen langdurig werklozen, de strategieën die zij ontwikkelen en hun rechtvaardigingen en motiveringen daarvan.⁵

In het model van Douglas worden twee dimensies onderscheiden: groep en raster (zie Douglas 1978 en 1982). De *groepsdimensie* staat voor de mate waarin iemands leven door het lidmaatschap van een groep wordt bepaald. De groepsdimensie kan variëren van zwak tot sterk. Bij een sterke groep is sprake van een sterk wij-zij-perspectief, tussen gevestigden en buitenstaanders. Sterke groepen kennen een duidelijke grensafbakening. Van groepsleden wordt verwacht dat zij vooral met elkaar omgaan en op de naleving hiervan wordt sterke sociale controle uitgeoefend. Lidmaatschap van een sterke groep impliceert verlies van persoonlijke autonomie. Bij zwakke groepen zijn de grenzen tussen 'wij' en 'zij' veel diffuser en vager. Er zijn minder duidelijke sociale scheidslijnen. Er is veeleer sprake van wisselende coalities; wie wel of niet tot een groep behoort wisselt van situatie tot situatie. Zwakke groepen kennen geen duidelijke groepsidentiteit. De sociale controle van individuen over elkaar is gering.

De *rasterdimensie* staat voor de mate waarin iemands leven door voorschriften wordt gereguleerd. De rasterdimensie doorloopt,

evenals de groepsdimensie een continuum van zwak tot sterk. Douglas schrijft: 'As a dimension, it shows a progressive change in the mode of control. At the strong end there are visible rules about space and time related to social roles; at the other end, near zero, the formal classifications fade, and finally vanish' (Douglas 1978, p. 8). Bij een sterk raster hoort een verfijnd systeem van rollen met bijbehorende statusverschillen. De vrijheid van handelen van individuen is beperkt, omdat een stelsel van classificaties de omgang tussen mensen reguleert en inperkt. Het Indiase kastensysteem is een voorbeeld daarvan. Minder vergaande voorbeelden zijn het rangenstelsel in het leger, het functieclassificatiesysteem van een departement of het fijnmazige sociale zekerheidstelsel dat het handelen van mensen kan voorschrijven en beïnvloeden. Dergelijke sociale inschalings-systemen kunnen de onderlinge omgang van mensen bepalen en mensen van elkaar afsluiten. In een sociale omgeving met een sterk raster behoren individuen zich te gedragen naar de hun toebedeelde sociale classificaties. Een zwak raster kent dergelijke vastgelegde classificaties niet. Over rechten en plichten, rollen en status, moet voortdurend worden onderhandeld.

Het onderscheid tussen groep en raster wordt door Douglas als volgt samengevat: 'Group means the outside boundary that people have erected between themselves and the outside world. Grid means all the other social distinctions and delegations that they use to limit how people behave to one another' (Douglas 1982, p. 138). De groepsdimensie krijgt vorm in de face-to-face contacten tussen mensen en kan worden afgeleid uit de sociale dwangen die mensen in directe confrontaties op elkaar uitoefenen. In geval van de rasterdimensie ligt de zaak gecompliceerder. De regels en voorschriften die het gedrag van mensen beïnvloeden, kunnen immers ook afkomstig zijn van buiten de eigen sociale omgeving. In een moderne samenleving zijn deze veelal afkomstig van diverse 'verre' anonieme overheidsinstellingen. De rasterdimensie zal in dit artikel worden onderscheiden in externe regels of voorschriften, in het bijzonder de formele regels die door overheidsinstituties worden voorgeschreven, en in de eigen informele regels, de 'self made rules', van mensen die in de alledaagse praktijk zijn ontstaan. Analoog aan het werk van de rechtsantropologe Falk Moore zal een onderscheid worden gemaakt tussen 'externe regels' en 'interne regels'.⁶ Vastgesteld kan worden dat langdurig werklozen allen in gelijke mate onderhevig zijn aan de externe regels van overheidsinstituties, maar dat er verschillen

bestaan in de mate waarin dergelijke regels hun sociale leven domineren. In het geval van de reitritisten is er sprake van een sterke dominantie van externe overheidsregels (in het bijzonder van de sociale dienst), maar dat geldt in veel mindere mate voor de ondernemenden en de calculerenden. Deze groepen hebben een intern regelsysteem dat een relatieve autonomie heeft ten opzichte van het regelsysteem van de overheidsinstellingen waarvan men afhankelijk is.

Wanneer de dimensies 'raster' en 'groep' met elkaar verbonden worden ontstaan vier combinaties: a) zwakke groep, zwak raster; b) zwakke groep, sterk raster; c) sterke groep, zwak raster en d) sterke groep, sterk raster. De vier combinaties zijn ideaaltypen, die de hoekpunten vormen van het diagram. De continuïteit van de twee dimensies maakt evenwel een scala van tussenvormen mogelijk (vgl. Boon 1983, p. 159).

- Wereldbeelden

Met behulp van de dimensies 'groep' en 'raster' kan de sociale omgeving waarin mensen leven worden geclassificeerd. Met de onderscheiden sociale omgevingen correspondeert een specifiek wereldbeeld.⁷ Het begrip wereldbeeld ('cosmology') heeft Douglas gereserveerd voor de wijze waarop mensen hun handelen tegenover zichzelf en anderen rechtvaardigen.⁸

Bij kwadrant A past een pragmatisch wereldbeeld. De zwakke groepsgrenzen en het zwakke raster bieden ruimte voor individualistische en competitieve omgangsvormen. In een dergelijke sociale context floreren ondernemers. In ethische zaken zal een opportunistische, pragmatische houding de boventoon voeren. Peterse schrijft: 'Van groepsgevoel is hier nauwelijks sprake - de mens is in beginsel slechts voor zichzelf verantwoordelijk. Er zijn nauwelijks regels en er is maar één ding heilig: *pacta sunt servanda* - overeenkomsten moeten worden nagekomen. De mens is hier zijn eigen werkgever. Als er regulering moet zijn, dan dient het zelfregulering te zijn' (Peterse 1988, p. 798).

Bij kwadrant B treffen we een uitgebreide verzameling regels en rollen aan zonder dat er een groepsbesef is dat deze complexe structuur ondersteunt. De combinatie B levert een geatomiseerde sociale context op. Individuen zitten gevangen in een verfijnde regelstructuur en zijn per definitie buitengesloten van de dominante instituties.

Zij maken geen deel uit van groepsverbanden en bezitten geen groepsidentiteit. Zij accepteren de maatschappelijke ordening als een gegeven waar zij zelf geen greep op hebben. Bij kwadrant B past een fatalistisch wereldbeeld (Douglas 1976, p. 18).

Bij kwadrant C past een wereldbeeld dat de dominantie van groeps grenzen aangeeft ('factionalisme'). Gesproken kan worden van een sectarisch of dichotoom wereldbeeld, waaruit een sterk wij-zij perspectief spreekt. De handelingsvrijheid van individuen is ondergeschikt aan de groep. Onderlinge hulprelaties zijn uitgestrekt en sterk ontwikkeld. Het sociale leven van mensen is een openbaar leven. Privacy bestaat nagenoeg niet door de grote mate van openbaarheid en sociale controle. De sterke sociale controle kan resulteren in spanningen en vetes, omdat er weinig uitwijk mogelijkheden zijn voor individuen. Conflicten worden opgelost door zondebokken te creëren ('scapegoating') en mensen buiten te sluiten (Douglas 1978, p. 23). Men kent weinig regels die het gedrag binnen de groep voorschrijven, de leden van de groep zijn gelijk en er behoren geen verschillen in status of functie te zijn. De belangrijkste regel is dat er geen discriminerende of hiërarchische regels behoren te zijn. Religieuze sectes en gesloten arbeidersgemeenschappen kunnen in dit kwadrant worden gelokaliseerd.

Kwadrant D kenmerkt zich zowel door een duidelijke buitengrens, als door verfijnde interne sociale differentiaties. Inconsistenties en conflicten kunnen binnen een dergelijk systeem worden opgevangen. Men heeft de beschikking over een systeem van verdelende rechtvaardigheid dat de hiërarchische ordening rechtvaardigt. Het dichotome wereldbeeld wordt ingewisseld voor een ritualistisch wereldbeeld, waarin de juiste toepassing en strikte naleving van regels centraal staat. Overheidsbureaucratieën kunnen in kwadrant D worden gelokaliseerd.

- Modellen van culturen

De door Douglas onderscheiden kwadranten zijn door Wildavsky geherformuleerd tot vier modellen van culturen: een individualistische cultuur, een fatalistische cultuur, een egalitaire cultuur en een hiërarchische cultuur (zie schema 1). De terminologie van Wildavsky wijkt enigszins af van die van Douglas (Wildavsky 1985, p. 13). De begrippen groep en raster worden aangeduid respectievelijk met groeps grenzen en voorschriften en het begrip wereldbeeld wordt ver-

vangen door het meer gangbare begrip cultuur.

Schema 1 Modellen van culturen

Sterkte van de groepsgrenzen

Aantal en verscheidenheid van voorschriften	Veel	fatalistische cultuur B	hiërarchische cultuur D
	Weinig	individualistische cultuur A	egalitaire cultuur C
		zwak	sterk

In het bovenstaande schema worden vier modellen van culturen aangegeven. Een vijfde model kan hieraan worden toegevoegd dat eveneens, zij het minder uitgewerkt, door Douglas is beschreven, namelijk het model van een *autonome cultuur*.⁹ Er zijn individuen aan te wijzen die hun leven relatief autonoom vorm kunnen geven. Zij zijn in geringe mate onderhevig aan groepsdwang en normerende regels die door andere personen of instituties worden opgelegd. Bij de sociale omgeving van het autonome individu past een 'withdraw cosmology'. Een wereldbeeld, dat gekenmerkt wordt door het zich afwijzig houden van de 'mainstream' van de samenleving. De autonome cultuur kan in kwadrant A worden gesitueerd.

5 Vier culturen van werkloosheid

Het Nieuwe Westen valt niet samen met een van de hierboven beschreven kwadranten. Het Nieuwe Westen is een administratief afgebakend gebied, waarbinnen verschillende culturen waarneembaar zijn die mogelijkheden bieden en beperkingen opleggen aan het gedrag van individuen.

In deze paragraaf zullen vier culturen van werkloosheid worden behandeld: een *individualistische werkloosheidscultuur*, een *fatalistische werkloosheidscultuur*, een *conformistische werkloosheidscultuur* en een *autonome werkloosheidscultuur*. Deze benamingen verwijzen naar vier van de vijf door Douglas & Wildavsky beschreven culturen. In deze paragraaf zal worden betoogd dat de zes typen langdurig werklozen gelokaliseerd kunnen worden binnen verschillende kwadranten van het groep-raster model. De conformisten en ritualisten leven in een sociale omgeving die gekenmerkt wordt door sterke groepsbanden en een zwak raster (kwadrant C), de ondernemenden, calculerenden en autonomen functioneren binnen een sociale omgeving, gekenmerkt door zwakke groepsbindingen en een zwak raster (kwadrant A) en de reitritisten zijn gebonden aan een sociale omgeving met zwakke groepsbindingen en een sterk raster (kwadrant B).¹⁰ De sociale omgeving van de autonomen vertoont overeenkomsten met de door Douglas beschreven omgeving van het autonome individu. Zij hebben voor zichzelf een relatief autonoom bestaan weten te creëren, waaruit de door Douglas beschreven 'withdraw cosmology' spreekt.

Bij de beoordeling tot welk type werkloze een respondent behoorde is alleen gekeken naar arbeidsmarktgedrag, arbeidsmarktverwachtingen en informele arbeids- en inkomensstrategieën. In de verdere uitwerking van de verschillende typen en van de context waarin zij zijn ingebed, zal meer aan de orde worden gesteld. De strategieën die worden besproken hebben niet alleen betrekking op arbeid en geld, maar ook op tijd. Om de rechtvaardigingen voor hun gedrag te doorgronden zal aandacht worden besteed aan vijf elementen die in belangrijke mate het wereldbeeld van langdurig werklozen bepalen: *visie op arbeid, tijdsbesef, risicoperceptie, beleving van overheidsafhankelijkheid en toerekening van verantwoordelijkheid*. Risicoperceptie heeft betrekking op de mate waarin men het lopen van risico's laat meewegen in de keuze om al dan niet zwart te gaan werken. Toerekening van verantwoordelijkheid heeft betrekking op de vraag wie of wat men verantwoordelijk stelt voor de situatie waarin men zich bevindt.

5.1 Een individualistische werkloosheidscultuur

De ondernemenden en calculerenden kunnen in kwadrant A worden gelokaliseerd. Dit kwadrant wordt gekenmerkt door een zwakke

groepsdimensie en een zwakke rasterdimensie.

De ondernemenden en de calculerenden opereren in wisselende sociale verbanden. Zij hebben de beschikking over een relatief omvangrijk netwerk van vrienden. De geografische reikwijdte van hun sociale omgeving strekt zich uit buiten de grenzen van de buurt. De groepsverbanden van de ondernemenden en de calculerenden voldoen veelal aan de kenmerken van een 'open netwerk'. Open netwerken zijn relatief uitgestrekt, zowel sociaal als geografisch. Mensen die over een dergelijk netwerk beschikken hebben toegang tot meerdere sociale kringen en leven vrij individualistisch (Oosterbaan & Zeldenrust 1985).¹¹

De rasterdimensie is eveneens zwak. De leefwereld van de ondernemenden en calculerenden wordt niet gedomineerd door sterke sociale classificaties. Zij hebben een eigen individuele speelruimte weten te creëren met een zekere mate van autonomie. De ondernemenden en calculerenden weten de externe regels van de overheid te omzeilen en te manipuleren.

- Visie op arbeid en zoekgedrag

De calculerenden en de ondernemenden hebben overwegend een utilitaristisch arbeidsethos. Arbeid wordt niet als een op zichzelf staande waarde beschouwd, maar wordt vooral gezien als een toegangspoort tot een specifiek consumptieniveau of het realiseren van een levenspatroon waarin men zich zo vrij mogelijk kan ontplooiën. Het merendeel van de calculerenden en ondernemenden zoekt niet naar werk en lijkt de voordelen van de huidige situatie boven een formele werksituatie te verkiezen. Met name de vrijheid en de vrije tijd van de uitkeringssituatie worden gewaardeerd. Zij zijn veel minder onderhevig aan sociale dwang om een formele baan te zoeken dan de conformisten en ritualisten. Zij opereren binnen open netwerken, waar sociale repercussies op acceptatie van werkloosheid nagenoeg ontbreken.

- Rondkomen en risicoperceptie

De ondernemenden en de calculerenden weten de externe voorschriften van de overheid te ontlopen of ten eigen bate te gebruiken, waardoor men in staat is extra inkomsten te verwerven. De ondernemenden verwerven extra inkomsten via zwart werken, de cal-

culerenden via misbruik of oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid.¹² In het Nieuwe Westen profiteert men daarbij van de geatomiseerde sociale structuur van delen van de wijk. In bepaalde gedeelten kent niemand iemand en is de sociale controle weggevallen. De risicoperceptie van de ondernemenden en calculerenden in het Nieuwe Westen is beduidend lager dan van de conformisten en de ritualisten. Er is veel minder angst dat men door burens of omwonenden zal worden aangegeven bij de sociale dienst. Naast de anonimiteit van de directe woonomgeving zijn er de anonimiteit en privacy die worden gewaarborgd door het open netwerk waarbinnen men leeft. Wie toegang tot en succes wil hebben binnen de informele economie, heeft, naast specifieke vaardigheden, ook anderen nodig. Zij die over een uitgebreid netwerk beschikken, dat enerzijds een bepaalde anonimiteit waarborgt en anderzijds tot contacten leidt, hebben meer mogelijkheden om succesvol te opereren binnen de informele economie dan diegenen die sociaal zijn ingekapseld binnen een hechte groep.¹³

- Omgaan met tijd en tijdsbesef

De ondernemenden en calculerenden hebben weinig moeite met hun tijdsbesteding. Zij hebben alternatieve activiteiten voor een formele baan weten te ontwikkelen. Die alternatieve activiteiten (informele arbeid, studie, uitgaan) hebben de functies die aan arbeid (inkomen, tijdstructurering, status, sociale contacten en zelfrespect) worden toegeschreven, in meer of minder mate overgenomen. Vanwege de extra inkomsten die zij naast de uitkering verwerven kunnen zij gemakkelijk deelnemen aan clubs of verenigingen. De hoge mate van maatschappelijke participatie is noodzakelijk voor de ondernemenden en calculerenden om zich te handhaven binnen de open netwerken waar men deel van uit maakt. Uitgaan, in het bijzonder naar het café, is een vorm van sociale investering in contacten.

Een persoon die in kwadrant A kan worden aangetroffen, schrijft Douglas, 'treats time as an individual resource, always in short supply...' (Douglas 1978, p. 25). Het tijdsbesef van de ondernemenden en de calculerenden kan worden begrepen uit de betekenisvolle activiteiten die men verricht. Waar vele werklozen kampen met een tekort aan betekenisvolle activiteiten, waardoor het sociale ritme vertraagt en gangbare tijdsafbakeningen aan betekenis verliezen, is dat bij de ondernemenden en calculerenden veel minder het geval.

- *Afhankelijkheid en verantwoordelijkheid*

De ondernemenden en de calculerenden hebben weinig scrupules om de externe regels van de sociale dienst te overtreden of naar eigen voordeel te gebruiken. Zij maken hun eigen regels en worden daarbij niet gecorrigeerd door dwingende groepsnormen. Zij proberen zo veel mogelijk profijt te hebben van het stelsel van sociale zekerheid. De afhankelijkheid van de sociale dienst wordt door hen niet als een probleem ervaren. De ondernemenden en de calculerenden weten door hun bureaucratische competentie de afhankelijkheid van de sociale dienst ten eigen bate om te buigen. Een indicatie voor hun opportunistische houding zijn de geringe gevoelens van schaamte die bij hen kunnen worden waargenomen. Het interne regelsysteem van de ondernemenden en calculerenden staat in een *conflictueuze relatie* met dat van de sociale dienst. Zij overtreden de voorgeschreven regels.

Kenmerkend voor de ondernemenden en de calculerenden is hun pragmatische en opportunistische houding, niet alleen ten opzichte van de sociale dienst, maar ook ten opzichte van buitenlanders. Het aanwijzen van zondebokken, zoals kan worden aangetroffen bij de ritualisten en conformisten, komt bij hen veel minder voor. Zij zullen de schuld en verantwoordelijkheid voor zaken eerder bij zichzelf zoeken ('self blame').

5.2 *Een fatalistische werkloosheidscultuur*

De reitaitisten kunnen in kwadrant B worden gelokaliseerd. Dit kwadrant wordt gekenmerkt door zwakke groepsbindingen en een sterk raster. Het merendeel van de reitaitisten is in de loop der tijden geïsoleerd geraakt en volledig afhankelijk geworden van overheidsinstellingen. Er is sprake van een sterke inkrimping van de sociale en geografische leefwereld (vgl. Engbersen & Van der Veen 1987).

De rasterdimensie van de sociale omgeving van de reitaitisten is sterk. Sterke sociale classificaties reguleren hun gedrag, 'leaving minimum scope for personal choice, providing instead a set of railway lines with remote-control of points for interaction' (Douglas 1978, p. 16). De normering van het handelen van de reitaitisten wordt voorgeschreven door overheidsinstanties, waarvan ze volledig afhankelijk zijn geraakt. Waar de andere typen via hun eigen interne regels een dam opwerpen tegen een te grote mate van bijstands-

afhankelijkheid, is dat bij de retraitisten niet het geval. De controle die zij over hun eigen handelen hebben is uiterst gering geworden. De externe regels van de overheid domineren hun sociale leven.¹⁴

- Zoekgedrag en visie op arbeid

De retraitisten ondernemen geen activiteiten meer om aan een baan te komen. Dat wil niet zeggen dat arbeid door hen niet als belangrijk wordt ervaren. De meesten van hen kennen een traditioneel arbeids-ethos en hebben een zware arbeidsloopbaan achter de rug. Kenmerkend voor de retraitisten is dat zij zich hebben neergelegd bij het feit dat er voor hen geen baan is weggelegd.

De berustende houding van de retraitisten is in de eerste plaats de resultante van een realistische kosten-baten afweging. Veelvuldige afwijzingen hebben ertoe geleid dat men uiteindelijk afziet van het zoeken naar werk, omdat de sociale kosten (het verlies aan eigenwaarde) op den duur te hoog worden. In de tweede plaats kan de berustende houding van de retraitisten worden verklaard uit het ontbreken van sociale dwang van anderen. Hun sociale leefwereld is sterk ingekrompen, waardoor zij, anders dan bij de conformisten en ritualisten, veel minder onderhevig zijn aan externe sociale dwang om toch maar te blijven zoeken naar werk.

- Rondkomen en risicoperceptie

De retraitisten zijn bijna niet bij machte om financieel bij te verdienen of informele activiteiten te ontwikkelen. Zij hebben geen toegang tot de open netwerken die daarvoor noodzakelijk zijn en hebben in de loop der jaren contacten met anderen verloren. De strategieën van rondkomen die de retraitisten hanteren zijn individuele strategieën van rondkomen en schulden maken. Schulden komen bij de retraitisten relatief veel voor. Veelal zijn hun betalingsverplichtingen overgenomen door de sociale dienst. Een dergelijk ingrijpen in de financiële huishouding van de retraitisten impliceert een toename van afhankelijkheid. Men is slechts in bescheiden mate in staat om zelfstandig iets met zijn geld te doen.

De risicoperceptie van de retraitisten ten aanzien van zwart werken is relatief gering. Het sociale isolement waarin zij verkeren is daarop van invloed; hun geïsoleerde maatschappelijke positie en de sterke gebondenheid aan de sociale dienst leiden tot een 'welfare

dependency' waarin het nemen van risico's en het ondernemen van illegale activiteiten geen reële opties meer zijn.

- *Omgaan met tijd en tijdsbesef*

De maatschappelijke positie van de retraitisten heeft ingrijpende consequenties voor de tijdsbesteding. Enerzijds stelt de krappe financiële positie grenzen aan participatie in de vrije-tijdssfeer, want vrije tijd kost geld. Anderzijds leidt de geïsoleerde sociale positie tot een geringer aantal betekenisvolle activiteiten. Het 'teveel aan tijd' waarover de retraitisten beschikken is vooral 'een te weinig' aan betekenisvolle activiteiten. Tijdsbesteding is daarmee ook een schaarste-probleem geworden. De activiteiten die men kan ondernemen worden 'gerekt', de tijd daartussen wordt opgevuld met nietsdoen of het doden van de tijd.

Een ander kenmerkend element van het tijdsbesef van sommige groepen langdurig werklozen is het wegvallen van enig toekomst-perspectief. De tijdshorizon van de retraitisten is sterk ingekrompen. De toekomst is de dag van morgen. Het is het tijdsbesef van de door Lewis beschreven 'culture of poverty' (Lewis 1969). Jahoda e.a. spreken in hun beroemde studie *Mariënthel* (1972) van 'resignation': 'It is an attitude of drifting along, indifferently and without expectations, accepting a situation that cannot be changed (...) But the future, even in the shape of plans, has no longer any place in the thought or even dreams of these families. All this seems us best characterized by the word resignation' (Jahoda e.a. 1972, p. 53).

- *Afhankelijkheid en verantwoordelijkheid*

De afhankelijkheid van overheidszorg wordt door de retraitisten op den duur als natuurlijk ervaren. De retraitisten staan niet in een conflictueuze relatie tot overheidsinstanties. De relatie met de overheid, in het bijzonder de sociale dienst, wordt als *vanzelfsprekend* beschouwd. Een groot aantal retraitisten heeft zo vaak het onderspit moeten delven en is zo afhankelijk geraakt van de overheid dat men de overtuiging heeft niets meer aan de eigen situatie te kunnen doen.

Bij de retraitisten kan een tragisch verantwoordelijkheidsbesef worden aangetroffen: 'Het overkomt ons', 'zo is het nu eenmaal'. In de tragische levensvisie ontbreekt het optimisme van de ondernemenden of de calculerenden of het weerbare van de conformisten.

De toekomst is ongewis, het is het blinde lot, de onstuitbare loop van de gebeurtenissen die het leven van mensen bepalen. Niet het systeem of het eigen falen wordt als oorzaak van de huidige situatie gezien, maar het lot (vgl. R. Engbersen 1987, pp. 46-47). Bij de retrainisten is sprake van 'blaming fate'.¹⁵

5.3 Een conformistische werkloosheidscultuur

De conformisten en ritualisten maken deel uit van een sociale omgeving die overeenkomsten vertoont met de sociale omgeving van kwadrant C. Dit kwadrant wordt gekenmerkt door een sterke groepsdimensie en een zwakke rasterdimensie.

In sommige delen van het Nieuwe Westen konden hechte en geografisch begrensde sociale netwerken worden aangetroffen. Een dergelijke constatering is ook door Bovenkerk e.a. gedaan in hun Utrechtse stadsetnografische onderzoek *Vreemd volk, gemengde gevoelens* (1985). Zij gebruiken onder meer de term 'pockets': kleine delen van een buurt, soms alleen een straatje of een deel daarvan, vertonen nog altijd de trekken van vroegere arbeidersgemeenschappen (Bovenkerk e.a. 1985). Deze 'pockets' vertonen raakvlakken met de volksbuurt van weleer: weinige culturele onderscheidingen, egalitaire omgangsvormen en een hoge mate van sociale controle. Dergelijke volksbuurten zijn beschreven in het werk van Haveman (1952) en Simonse (1971). Door middel van collectieve strategieën werd onderling hulp en bijstand geboden en ontwikkelde zich een 'working class culture', die voorzag in de handhaving en ontwikkeling van het zelfrespect en de eigenwaarde van de arbeiders (vgl. Hoggart 1957, Blackwell & Seabrook 1985). Dergelijke homogene volksbuurten zijn in de afgelopen decennia van karakter veranderd. Niettemin zijn er nog altijd buurten en straten aan te wijzen, waar restanten daarvan aanwezig zijn.

De rasterdimensie van een dergelijke sociale omgeving is relatief zwak. De omgangsvormen zijn egalitair en weinig hiërarchisch. Wel is een intern regelsysteem waarneembaar dat weerstand biedt tegen een te hoge mate van externe overheidsafhankelijkheid. Als lid van een relatief sterke groep hebben de conformisten en ritualisten een zekere autonomie weten te bereiken ten opzichte van de overheidsinstellingen. Binnen de groep waar men deel van uitmaakt, geldt het principe van reciprociteit (wederkerigheid). Werklozen worden in staat gesteld iets terug te doen voor eventuele hulp die zij ontvangen.

- Zoekgedrag en visie op arbeid

De conformisten en de ritualisten hebben een vrij traditionele visie op arbeid. Zij voelen een plicht tot werken. Een leven zonder werk levert daarom problemen op. Waar de ondernemenden en de calculerenden nauwelijks lijken te lijden onder het ontbreken van een vaste baan is dat bij hen wel het geval. Het zoekgedrag van de conformisten en ritualisten wordt sterk beïnvloed door de specifieke sociale relaties waarin zij zijn ingebed. Familieverbanden en buurtverbanden oefenen een duidelijke dwang uit om te blijven zoeken naar werk. Gelet op deze sociale dwang is het verklaarbaar dat gevoelens van schaamte vanwege de werkloosheidssituatie relatief meer aanwezig zijn bij de conformisten en de ritualisten dan bij de overige typen. Met name bij de ritualisten komen gevoelens van schaamte voor. Een dergelijk gegeven verklaart mede hun ritualistisch gedrag. Men blijft voor de omgeving de sollicitatieriten van de arbeidsmarkt uitvoeren, zonder dat men er zelf nog werkelijk in gelooft.

- Rondkomen en risicoperceptie

De strategieën die de conformisten hanteren om rond te komen zijn enerzijds individuele strategieën, anderzijds wordt extra steun of financiële bijstand verworven via familiale hulp en in mindere mate burenhulp. Familiale hulp en burenhulp vindt in de meeste gevallen plaats via gesloten beurzen. Familiale ondersteuning en burenhulp zijn collectieve strategieën, waarin het reciprociteitsbeginsel tot uitdrukking komt.

Het sociale leven waar de conformisten en ritualisten deel van uitmaken is een openbaar leven met een grote mate van sociale controle. De sociale controle komt tot uitdrukking in de risicoperceptie ten aanzien van zwart werken: velen van hen gaven het lopen van een te groot risico op als reden om niet zwart te werken. De homogene, egalitaire structuur laat niet toe dat mensen zich onderscheiden van anderen door op oneigenlijke wijze extra inkomsten te verwerven. Wie zich daaraan schuldig maakt wordt afgewezen en wordt buitengesloten. Roddel is één van de meest effectieve strategieën die daarbij worden gehanteerd. Simonse schrijft over de Nederlandse volksbuurten: 'Afwijkend gedrag wordt gecorrigeerd door middel van spot, verachting, geroddel, geplaag, boycot. Wie in onacceptabel gedrag volhardt, wordt geïsoleerd of buitengesloten' (Simonse 1982, p. 120).¹⁶

- *Omgaan met tijd en tijdsbesef*

De conformisten en ritualisten hebben een relatief geïntegreerde maatschappelijke positie. Men brengt veel tijd door in familie- en buurtverband. Daarnaast is bijna de helft actief binnen een vereniging. Niettemin blijven zij moeite hebben met een leven zonder werk. Verveling komt bij beide typen veel voor.

Over het tijdsperspectief van mensen die binnen het kwadrant C kunnen worden gelokaliseerd heeft Douglas opgemerkt dat ze een sterk historisch bewustzijn hebben: 'they select from the past a loyal justificatory charter for their present actions' (Douglas 1978: p. 29). Het tijdsperspectief van de conformisten en ritualisten is een extrapolatie van het verleden. Zij hebben in meerderheid een arbeidsverleden achter de rug dat nauwelijks aanleiding geeft tot verwachtingen van opwaartse mobiliteit. De conformisten en ritualisten zijn vooral werkzaam geweest in de perifere en daardoor minder stabiele functies en/of minder stabiele bedrijfstakken. Het korte termijn perspectief van de conformisten en ritualisten is geworteld in een gemeenschappelijk arbeidsverleden, waarin men heeft geleerd dat carrièreplanning en vooruitzien voor hen niet is weggelegd. Het gevolg daarvan is een korte termijn oriëntatie op de toekomst, waarbij men de zekerheden die men heeft niet snel opgeeft (vgl. Lauer 1981, p. 117).

- *Afhankelijkheid en verantwoordelijkheid*

De conformisten en de ritualisten hebben moeite met de bijstandsafhankelijkheid. Het verkrijgen van een uitkering wordt wel als een recht gezien, maar er is sprake van een zekere verlegenheid met de bijstandsafhankelijke situatie. Zij proberen zoveel mogelijk hun eigen zelfstandigheid te behouden. Het interne regelsysteem van de groep waarvan zij deel uitmaken werpt een barrière op tegen vergaande overheidsafhankelijkheid. Proberen jezelf zo veel mogelijk te redden, is een dominante waarde. Het is overigens interessant om te zien dat het interne regelsysteem van de groep waar de conformisten en ritualisten deel van uitmaken in *harmonische relatie* staat met het externe regelsysteem van de overheidsinstanties. De nadruk op waarden als netheid, fatsoen en zelfstandigheid leidt ertoe dat men zich aan de externe regels houdt.

De relatieve geslotenheid van de groep waartoe de conformisten

en ritualisten behoren leidt tot een scherp 'wij-zij'-perspectief (Hoggart 1957, p. 72; Elias & Scotson 1976). Dit 'wij-zij'-perspectief komt tot uitdrukking in de opvattingen over de politiek en de buitenlanders. De conformisten en ritualisten leggen de verantwoordelijkheid voor hun werkloosheid deels bij 'Den Haag' en de buitenlanders. Het zijn voorbeelden van 'blaming the system' en het zoeken naar zondebokken ('scapegoating'). Het dichotome wereldbeeld van de conformisten en de ritualisten weerspiegelt hun marginale positie (Engbersen & Van der Veen 1987, p. 155). Het is het zelfbeeld van de kleine man, die zich gemanipuleerd voelt door de 'machtigen' en die zich bedreigd voelt door de komst van buitenlanders. Met name in relatie tot 'Den Haag' komt de hoog-laag metafoor naar voren (Goudsblom 1986): 'zij' zijn machtig en hebben het voor het zeggen, 'wij' zijn degenen die aan het kortste eind trekken.

5.4 Een autonome werkloosheidscultuur

De autonomen functioneren binnen een sociale context die gedeeltelijk overeenkomt met die van kwadrant A.

De groepsdimensie van de sociale omgeving van de autonomen is zwak. De autonomen kiezen hun eigen weg en proberen zich zoveel mogelijk onafhankelijk op te stellen. Sommige autonomen leven sterk op zichzelf, maar het is een zelfgekozen isolement. De autonomen doen minder aan 'network-building' dan de ondernemenden en calculerenden. Zij investeren niet in het onderhouden van sociale contacten om extra inkomsten te verwerven, maar onderhouden alleen contacten met anderen wanneer deze voor hun eigen interessegebieden van belang zijn.

De rasterdimensie is eveneens zwak. De autonomen bepalen zelf met wie men omgaat, hoe men de tijd besteedt en welke werkzaamheden men wil verrichten.

- Zoekgedrag en visie op arbeid

De autonomen zoeken niet naar werk. De redenen daarvoor zijn tweeledig. Enerzijds is er een groep met een alternatief arbeidsethos, die sterk afwijzend staat tegenover het hebben van een vaste baan, anderzijds is er een groep die de situatie van werkloosheid heeft geaccepteerd en alternatieven heeft ontwikkeld voor de werkloosheidssituatie. Deze laatste groep onderscheidt zich van de retraitsis-

ten in de mate waarin zij in staat is zich zelfstandig te redden en onderscheidt zich van de ondernemenden en de calculerenden door het afwijzen van illegale of oneigenlijke inkomensstrategieën.

Het arbeidsethos van de 'alternatieve' autonomen kan sterk verschillen van het traditionele arbeidsethos: men wenst slechts werk te doen waar men zich volledig in kan vinden. De plicht tot werken wordt door de autonomen getransformeerd tot een recht op vrije arbeidskeuze en een recht om te leven zoals men dat zelf wil. Door hun autonome maatschappelijke positie ondervinden de autonomen ook niet de sociale dwang die het zoekgedrag van de conformisten en ritualisten activeert.

- Rondkomen en risicoperceptie

De autonomen slagen het best erin om rond te komen van de uitkering. Zij leven zuinig en maken nauwelijks schulden. De autonomen verwerven geen extra inkomsten via zwart werken of voordelige arrangementen.

De risicoperceptie van de autonomen ten opzichte van zwart werken is relatief groot. Dit risicobesef wordt echter veel minder gevoeld door de angst voor aangifte door buurtgenoten, zoals bij de conformisten en ritualisten het geval is. De autonomen leven hun eigen leven en worden niet gecorrigeerd door de gedragsnormen van anderen. De autonomen noemen andere zaken, bijvoorbeeld het optreden van opsporingsambtenaren, als het gaat om risico's die men zou lopen bij zwart werken. Voor de meeste autonomen is de uitkering hun enige bron van inkomsten. Die uitkering vormt de financiële garantie voor hun autonoom bestaan. Dat bestaan wensen zij niet in gevaar te brengen door op illegale of oneigenlijke wijze extra inkomsten te verwerven.

- Omgaan met tijd en tijdsbesef

De autonomen hebben geen moeite om de tijd door te komen. Zij maken hun eigen tijndeling. Voor hen is zelfbeschikking over de tijd één van de meest kostbare zaken die men heeft weten te verwerven. Waar de retraitisten, de conformisten en ritualisten moeite hebben om de tijd door te komen en de ondernemenden en calculerenden soms tijd tekort komen, zetten de autonomen de tijd naar hun hand. Zij gebruiken hun tijd om zich zoveel mogelijk naar eigen

wensen te ontplooiën. De tijd wordt naar eigen inzichten ingericht, onafhankelijk van de sociale dwangen die uitgaan van andere individuen, groepen en dominante instituties. Het tijdsbesef van de autonomen vormt de tegenpool van het tijdsbesef van de reitruisten.

- Afhankelijkheid en verantwoordelijkheid

Door het voeren van een streng financieel beheer proberen de autonomen de afhankelijkheid van instanties, familie, vrienden en kennissen zo veel mogelijk te beperken. Dit geldt ook voor de relatie met de sociale dienst. Zij proberen zoveel mogelijk afstand te houden van deze overheidsinstantie. De meesten onderhouden een *administratieve relatie* met de sociale dienst, dat wil zeggen dat het contact met de sociale dienst vooral schriftelijk en anoniem van aard is en dat er nauwelijks sprake is van directe contacten met bijstandsmaatschappelijk werkers. De bijstandsafhankelijkheid wordt door hen niet als een probleem ervaren. Van Stolk & Wouters hebben ooit het begrip 'gemoedsrust van de verzorgingsstaat' geïntroduceerd om aan te geven dat de sociale zekerheid die de verzorgingsstaat biedt tot op zekere hoogte verinnerlijkt is bij burgers en tot persoonlijke zekerheid is geworden (Van Stolk & Wouters 1984). Een dergelijke 'gemoedsrust' kan bij de meeste respondenten niet worden waargenomen, maar wél bij de autonomen, die de uitkering beschouwen als een betrouwbaar fundament voor hun autonoom bestaan.

Het verantwoordelijkheidsbesef van de autonomen correspondeert met dat van de ondernemenden. De autonomen verwijzen niet naar externe factoren en maatschappelijke groeperingen ('Den Haag', het lot, de buitenlanders) om de omstandigheden waarin men terecht gekomen is te rechtvaardigen. De autonomen achten zichzelf verantwoordelijk voor hun eigen situatie en hun eigen handelen. De liberale optiek die de visie van veel van de ondernemenden kenmerkt is hen echter vreemd. Het idee dat wie 'afvalt' het aan zichzelf te wijten heeft ('blaming the victim') zal men bij de autonomen niet aantreffen.

5.5 Een cultuur van moderne armoede

In recente studies treffen we het idee aan van een 'cultuur van werkloosheid'. Langdurige werkloosheid zou in bepaalde woongebieden waar de werkloosheid het hardst heeft toegeslagen leiden tot een

specifieke 'werkloosheidscultuur'. Een cultuur die gekenmerkt wordt door het afwijzen van de werknorm, acceptatie van werkloosheid en het ontstaan van informele overlevingsstrategieën die dwars op de dominante cultuur staan (De Neubourg 1986, pp. 30-37). Deze omschrijving van De Neubourg omvat vooral elementen van de in dit hoofdstuk beschreven individualistische werkloosheidscultuur. Daarnaast zijn echter drie andere culturen van werkloosheid beschreven: een conformistische, een autonome en een fatalistische cultuur. In de conformistische cultuur van werkloosheid staat de werknorm nog altijd voorop en in de autonome werkloosheidscultuur wordt een alternatieve invulling gegeven aan het begrip arbeid. Beide culturen kenmerken zich echter door het afwijzen van illegale informele overlevingsstrategieën. Voor de fatalistische cultuur van werkloosheid geldt dat het perspectief van arbeid is weggefallen, zowel op de formele als informele markt. De vier culturen tezamen weerspiegelen de diversiteit van de manieren waarop langdurig werklozen omgaan met hun situatie.

De fatalistische werkloosheidscultuur kan worden opgevat als een moderne variant van de door de antropoloog Lewis beschreven 'culture of poverty' (vgl. Lewis 1969).¹⁷ Bij sommige langdurig werklozen leidt langdurige werkloosheid tot grote financiële problemen, uitsluiting uit sociale verbanden en tot volledige afhankelijkheid van de overheid. Deze groep ontwikkelt gevoelens van fatalisme en berusting in reactie op hun situatie.

Een belangrijke vraag die zich opdringt is in hoeverre de onderscheiden culturen van werkloosheid elkaar in de tijd opvolgen. Kan een conformistische of een individualistische cultuur op de lange duur omslaan in een fatalistische cultuur? In de volgende paragraaf wordt hierop ingegaan.

6 Langdurige werkloosheid in ontwikkelingsperspectief

Het is moeilijk om zekere uitspraken te doen over de ontwikkeling van langdurige werkloosheid. Er is immers geen longitudinaal onderzoek verricht. Toch zijn er wel een aantal tendenzen af te leiden uit het onderzoeksmateriaal. Voorzichtig kan worden geconcludeerd dat conformistisch gedrag afneemt naarmate men langer werkloos is en reïtraïstisch gedrag toeneemt. In de tijd lijkt sprake van een rolwisseling van conformist tot reïtraïst. Een dergelijke rolwisseling kan

worden verklaard uit het geringe succes op de arbeidsmarkt, de hoge sociale kosten die blijvend zoekgedrag met zich mee brengt en uit het inkrimpen of wegvallen van sociale netwerken naarmate de werkloosheidssituatie voortduurt.

De rolwisseling van conformist tot reitraitist of ritualist is echter niet op iedereen van toepassing. Bij de ondernemenden en de calculerenden zijn andere processen waarneembaar. Veel ondernemenden kiezen ervoor om in een uitkeringssituatie te blijven zitten. Voor hen wegen de voordelen van een uitkeringssituatie (vrijheid, vrije tijd en neveninkomsten) op tegen de inkomsten en vereisten van een formele baan. Voor een deel van de calculerenden geldt dat men op de lange duur de uitkeringssituatie de rug toekeert, bijvoorbeeld omdat men dan een studie heeft afgerond.

Er zijn geen eenduidige ontwikkelingslijnen vast te stellen. De werklozencarrières van de respondenten zijn immers mede afhankelijk van de sociale omgeving waar men deel van uitmaakt, zoals in dit artikel uitvoerig is betoogd. Niettemin tekent zich een ontwikkeling af dat langdurige werkloosheid bij een relatief grote groep - in het bijzonder de oudere, laaggeschoolde werklozen - leidt tot een inkrimping van de sociale en geografische leefwereld en daarmee tot een meer geïsoleerd bestaan, waarin men meer en meer afhankelijk raakt van overheidszorg. In termen van het model van Douglas impliceert dit dat de groepsbinding zwakker wordt en de rasterdimensie sterker. Met andere woorden: als gevolg van het langdurig leven op het sociaal minimum veranderen groepsdimensies en rasterdimensies van karakter en kan men van een conformistische cultuur in een fatalistische cultuur terechtkomen. Deze conclusie is relevant in het licht van de discussie over het mogelijke maatschappelijke verzet van langdurig werklozen of minima (Köbben & Godschalk 1985). Binnen een fatalistische cultuur zijn de mogelijkheden om tot collectieve actie over te gaan niet aanwezig; er is geen groepsbesef en geen geloof in de idee dat men zijn lot eigenhandig zou kunnen beïnvloeden. Een dergelijk verzet is overigens ook niet te verwachten van de ondernemenden, de calculerenden en de autonomen, die in de eerste plaats gericht zijn op hun eigen belangen.

7 Culturele heterogeniteit

In dit artikel zijn vier culturen van werkloosheid beschreven die in de

Rotterdamse wijk 'Het Nieuwe Westen' zijn aangetroffen: een individualistische cultuur, een fatalistische cultuur, een conformistische cultuur en een autonome cultuur. Daarbij is het begrip cultuur gehanteerd in de betekenis die Douglas & Wildavsky er aan hebben gegeven. Cultuur omvat de sociale context waarbinnen langdurig werklozen leven, hun sociale praktijken en hun wereldbeelden. De sociale praktijken van langdurig werklozen zijn globaal beschreven door aandacht te besteden aan de wijze waarop men omgaat met arbeid, tijd en geld. De wereldbeelden van langdurig werklozen zijn beschreven in termen van visie op arbeid, risicoperceptie, tijdsbesef, afhankelijkheidsbeleving en verantwoordelijkheidsbesef.

In de beleidsstatistieken vallen de langdurig werklozen uit het Nieuwe Westen onder de categorie 'langdurig werklozen' of 'de minima', maar in de maatschappelijke werkelijkheid spatten dergelijke statistische beleidscategorieën uiteen, om plaats te maken voor veel complexere categorisering. Vele langdurig werklozen zijn niet echt werkloos en sommige werklozen hebben heel wat meer dan het sociaal minimum. De hier gepresenteerde culturele analyse van langdurig werkloosheid in het Nieuwe Westen beoogt meer greep te krijgen op de heterogene werkelijkheid van langdurig werklozen. De zes typen langdurig werklozen en de vier culturen van werkloosheid die zijn beschreven, zijn een poging om tot een meer gefundeerde sociologische categorisering te komen; een categorisering die geworteld is in de alledaagse werkelijkheid van langdurig werklozen.

Noten

* Met dank aan Nico Wilterdink, Joop Goudsblom, Hein Kroft, Frans van Waarden en Jan van der Sluis voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel. Het uiteindelijke resultaat is een sterk gewijzigde versie van het paper *Het Nieuwe Westen en de cultuur van de moderne armoede*, gepresenteerd op de Vlaams-Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen, Antwerpen, 7 en 8 april 1988.

- 1 In het Nieuwe Westen is gedurende een jaar onderzoek gedaan. Twee collega's, Anki Tan en Jaap Timmer, hebben daarbij medewerking verleend. Vanaf de start van het onderzoek is in deze wijk een pand betrokken. De schrijver van dit artikel is daar driekwart jaar woonachtig geweest.
- 2 De leeftijdsverdeling van de populatie van *Moderne armoede* is als volgt: 31% jonger dan 35 jaar, 17% tussen de 35 jaar en 50 jaar en 52% ouder dan

50 jaar. De leeftijdsverdeling van de populatie uit *het Nieuwe Westen* is: 33% tussen de 23 jaar en 29 jaar, 37% tussen de 30 jaar en 40 jaar en 40% tussen de 40 jaar en 50 jaar.

- 3 De situatie in het Nieuwe Westen is zeker niet representatief voor de gemiddelde leefsituatie van de minima. De resultaten van *Moderne armoede* geven een meer representatief beeld van de sociale gevolgen van het leven op het sociale minimum.
- 4 Voor de beoordeling tot welk type werkloze de respondenten behoren is gelet op *arbeidsmarktgedrag, arbeidsmarktverwachtingen en informele arbeids- en inkomensstrategieën*. In de tweede plaats is elke respondent ondergebracht onder het voor hem meest *dominante type*. In de sociale werkelijkheid kunnen echter tussenvormen worden waargenomen.
- 5 Het model van Douglas is gebruikt om verschillende sociale organisatievormen te bestuderen, waaronder religieuze organisaties (Laeyendecker & Thung 1977), beroepen (Mars 1982), wetenschappelijke gemeenschappen (Boon 1983), politieke regimes en stijlen van leiderschap (Wildavsky 1984), een linkse splintergroepering (Rayner 1982) en de opkomst van de milieubeweging in Amerika (Douglas & Wildavsky 1982).
- 6 Falk Moore onderscheidt '(...) two kinds of rules: rules that were consciously made by legislators and courts and other formal agencies to produce certain intended effects and rules that could be said to have evolved "spontaneously" out of social life (...)' (Falk Moore 1978, p. 80). Deze twee soorten regels hoeven niet in een hiërarchische relatie tot elkaar te staan. Falk Moore spreekt van het bestaan van 'semi-autonome velden'.
- 7 Onder het begrip wereldbeeld ('cosmology') verstaat Douglas: 'The ultimate justifying ideas to be invoked as if part of the natural order and yet which, since we distinguish four kinds of cosmology, are evidently not at all natural but strictly a product of social interaction' (Douglas 1982, p. 5).
- 8 Douglas veronderstelt niet dat er sprake is van een eenzijdige causale relatie tussen een specifieke sociale omgeving en een corresponderend wereldbeeld. Wereldbeeld en sociale context zijn interdependent en nauw met elkaar verweven (Douglas 1978, p. 53). Douglas gaat uit van een 'onderhandelend individu'; een intentioneel handelend individu, dat niet volledig wordt gedomineerd door de beperkingen die de sociale omgeving stelt.
- 9 Een principieel probleem van het groep/raster model van Douglas is waar de kluzenaar of het autonome individu moet worden ondergebracht. Douglas zelf geeft daarover geen duidelijk uitsluitsel. Enerzijds schijnt zij er de voorkeur aan te geven 'to leave the hermit off the map of social controls, crediting him with full escape' (Douglas 1982, p. 11), anderzijds lijkt zij 'the hermit' te situeren in de linkerbenedenhoek van kwadrant A (Douglas 1978, p. 42). De laatste plaatsbepaling brengt het probleem met zich mee dat deze hoek dan bezet wordt door twee zeer verschillende individuen met een sterk afwijkend wereldbeeld: de succesvolle entrepreneur en de kluzenaar die zich vrijwillig heeft teruggetrokken. Douglas noemt echter twee fundamentele verschillen tussen sociale omgeving van de kluzenaar in vergelijking

met die van de entrepreneur. In de eerste plaats ondervindt het autonome individu weinig prikkels om tot transacties met anderen over te gaan - 'His transactions are sporadic, spontaneous and uncalculated' (Douglas 1978, p. 42) - en in de tweede plaats leeft het autonome individu veel meer in de marge van de dominante instituties van de samenleving.

- 10 Kwadrant D (sterke groep, sterk raster) zullen wij onbenut laten. Een dergelijke hiërarchische sociale omgeving is in ons onderzoek niet aangetroffen. De ritualisten, die gelet op hun naamgeving nog het meeste recht konden doen gelden op plaatsing binnen dit kwadrant, zijn om die reden buiten dit kwadrant gehouden. Zij maken geen deel uit van een sociale omgeving met een hiërarchische structuur. Een belangrijk deel van de werkende bevolking kan in dit kwadrant worden aangetroffen.
- 11 Thompson & Wildavsky schrijven in dit verband: 'If an individual looks to his group for all his resources - all his life-support system - then "selfish" behavior will be suicidal. "Altruism" - subordinating himself to the totality - is the sensible path to take. "Selfishness" only makes sense when group constraints are absent (...)' (Thompson & Wildavsky 1986, pp. 174-175).
- 12 De meest voorkomende strategieën waren: samenleven met twee uitkeringen, studeren met een uitkering, incidentele bijstand aanvragen en voor het geld andere zaken kopen (bijvoorbeeld een auto, video, kleren).
- 13 Zie de studie van Pahl, *Divisions of Labour*, Oxford 1984 en J.W.M. Mevissen & P.H. Renooy, 'De economie van het dagelijks leven, de betekenis van sociale netwerken voor de informele economie', in *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg. 3, no. 2.
- 14 De volgende karakterisering van Thompson & Wildavsky van armen die in een dergelijke sociale omgeving (kwadrant B) leven, is mooi van toepassing op de reitritisten: 'In the top left context individuals' lives are everywhere hedged with prescriptions. Each individual finds his way through the bewildering maze of forms, papers, offices, government departments, entitlements and disqualifications - the whole vague, baffling yet basically benevolent apparatus controlled by "them" (...) Those who remain in this context, either because they cannot leave or because they choose not to leave, have very little control over either time or space and their common worldview is correspondingly myopic' (Thompson & Wildavsky 1986, pp. 191-193).
- 15 In de wijze waarop Douglas het wereldbeeld van de dimensie zwakke groepsterk raster verwoordt zit het tragische nadrukkelijk opgesloten: 'Het beeld, dat deze mensen van de samenleving hebben, is een systeem dat niet werkt (...) In deze typen van sociale ervaring voelt iemand, dat zijn zo onverklaarbaar nutteloze persoonlijke relaties in de noodlottige greep zijn van een sociaal systeem' (Douglas 1976, p. 18).
- 16 Douglas & Isherwood schrijven het volgende over de jaloezie controlerende mechanismen in een sociale omgeving met een sterke groepsdimensie en een zwak raster: '(...) the stronger the group the greater its capacity to accumulate assets in its own name and less the power of its constituent

members to accumulate assets themselves. A strong group has its own characteristic ways of controlling the envy that might spoil the relations of its members and so threaten its permanence. The group imposes group values and so prevents deviant individual spending, defines what counts as too much conspicuous individual consumption, and proposes punishments' (Douglas & Isherwood 1979, p. 37).

- 17 Wie nader inzicht wil krijgen in het debat over 'the culture of poverty' leze het fraaie overzichtsartikel van Leen Boer, 'The Baby and the Bathwater, the "culture of poverty" reconsidered' (1985).

Literatuur

- Blackwell, T. & J. Seabrook, *A World Still to Win, The Reconstruction of the Post-War Working Class*. London, 1983
- Boer, L., 'The Baby and the Bathwater, the "culture of poverty" reconsidered'. In: Boer, L. e.a. (ed.), *Poverty and Interventions*. Leiden, 1985
- Boon, L., *De list der wetenschap*. Baarn, 1983
- Bovenkerk, F., K. Bruin, L. Brunt & H. Wouters, *Vreemd volk, gemengde gevoelens*. Amsterdam, 1985
- Bulmer, M., *Neighbours, the Work of Philip Abrams*. Cambridge, 1986
- Douglas, M., *Wereldbeelden*. Utrecht/Antwerpen, 1976
- Douglas, M., *Cultural Bias*. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Occasional Paper no. 35, London 1978
- Douglas, M. & B. Isherwood, *The World of Goods, Towards an Anthropology of Consumption*. London, 1979
- Douglas, M. (ed.), *Essays in the Sociology of Perception*. London, 1982
- Douglas, M. & A. Wildavsky, *Risk and Culture*. Berkeley, 1982
- Douglas, M., Introduction in: Gross, J. & S. Rayner, *Measuring Culture: A Paradigm for the Analysis of Social Organization*. New York, 1985
- Douglas, M., *How Institutions Think*. London, 1987
- Elias, N. & J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*. Utrecht/Antwerpen, 1976
- Engbersen, G. & R. van der Veen, *Moderne armoede, overleven op het sociaal minimum*. Leiden, 1987
- Engbersen, R., *Een profaan boek der openbaring*. Utrecht, 1987
- Falk Moore, S., *Law as a Process, An Anthropological Approach*. London, 1983
- Goudsblom, J., 'On High and Low in Society and Sociology. A Semantic Approach to Social Stratification', *Sociologisch Tijdschrift*, nr. 1 (1986)
- Haveman, J., *De ongeschoolde arbeider*. Assen, 1952
- Hoggart, R., *The Uses of Literacy*. Harmondsworth, 1957
- Jahoda, M., P. Lazarsfeld, H. Zeisel, Mariënthäl, *The Sociology of an*

- Unemployed Community*. London, 1972
- Köbben, A.J.F. & J.J. Godschalk, *Een tweedeling in de samenleving?*, Leiden, 1985
- Lauer, R.H., *The Meaning and Uses of Social Time*. New York, 1981
- Lewis, O., 'The Culture of Poverty'. In: Moynihan, D.P. (ed.), *On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Science*. New York, 1969
- Mars, G., *Cheats at Work, An Anthropology of Workplace Crime*. London, 1982
- Merton, R.K., 'Social Structure and Anomie'. In: *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, Illinois, 1957
- Merton, R.K., 'Bureaucratic Structure and Personality'. In: Merton 1957
- Merton R.K., 'Continuities in the Theory of Social Structure and Anomie'. In: Merton 1957
- Mevisen, J.W.M. & P.H. Renooy, 'De economie van het dagelijks leven; de betekenis van sociale netwerken voor de informele economie', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg. 3, no. 2 (1987)
- Neubourg, C. de, 'Jantje van Leiden of de cultuur van de werkloosheid', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg. 2, no. 1 (1986)
- Oosterbaan, H. & W. Zeldenrust, *Gescheiden wegen, proto-professionalisering, psychische problemen en hulpzoekend gedrag bij gescheiden mensen*. Utrecht, 1985
- Pahl, R.E., *Divisions of Labour*. Oxford, 1984
- Peterse, A., 'De wraak der hiërarchen, over de sociale gevolgen van een 'individualiserend beleid', *E.S.B.*, 31 aug. 1988, 73e jrg., nr. 46, p. 3671
- Rayner, S., 'The Perception of Time and Space in Egalitarian Sects: a Millenarian Cosmology'. In: Douglas (ed.), 1982
- Simonse, J., *Belemmerde kansen, sociologische schets van de volksbuurt*. Alphen aan den Rijn, 1971
- Stolk, B. van & C. Wouters, *Vrouwen in tweestrijd*. Deventer, 1984
- Thompson, M. & A. Wildavsky, 'A Poverty of Distinction, From Economic Homogeneity to Cultural Heterogeneity in the Classification of Poor People', *Policy Sciences*, 19 (1986), pp. 163-199
- Thompson, M., 'A Three-Dimensional Model'. In: Douglas 1982
- Wildavsky, A., *The Nursing Father, Moses as a Political Leader*. Alabama, 1984
- Wildavsky, A., *From Political Economy to Political Culture, How Rational People Defend their Way of Life*. (Paper) Berkeley, 1984
- Wildavsky, A., *Choosing Preferences by Constructing Institutions: a Cultural Theory of Preference Formation*. (Paper) Berkeley, 1986
- Willis, P.E., *Learning to Labour*. Aldershot, 1977
- Young, M. & P. Wilmott, *Family and Kinship in East London*. London, (1957), 1986